

УДК 316.347::159.923.2(477.62)

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ В ДОНЕЦЬКУ: МІЖ РЕАЛЬНИМИ НАСТАНОВАМИ ТА ВІРТУАЛЬНИМИ ІДЕНТИЧНОСТЯМИ¹

Судин Д.

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології

Український католицький університет

В статті представлено концепцію нації, яка поєднує в собі поняття національної ідентичності та націоналізму як ідеології. Використовуючи ідеї К.Гаєса та Е.Сміта, продемонстровано, що націоналізм як ідеологія присутній в будь-якій нації, оскільки остання являє собою систему соціальної дії, організованої відповідно до культурної системи, котра структурована навколо стрижневої доктрини націоналізму. Поняття "стрижнева доктрина націоналізму" було введено Е.Смітом на позначення низки тверджень, що наявні у всіх націоналістичних ідеологіях. В статті також представлено особливості формування / відродження національної ідентичності в пострадянському українському суспільстві крізь призму взаємин національної ідентичності та націоналізму як ідеології. Зокрема, проаналізовано динаміку поширення націоналістичних ідентичностей в Донецьку в період з 1994 по 2010 рр, а відтак виявлено два види націоналістичної ідентичності: явну та латентну. Остання характеризується наявністю націоналістичних установок, які притаманні явному типу націоналістичної ідентичності, але в ній відсутня ідентифікація з такою соціальною групою як націоналісти. Відтак, в статті запропонована гіпотеза про існування радикального політичного націоналізму в Донецьку.

В статье представлена концепция нации, которая сочетает в себе понятие национальной идентичности и национализма как идеологии. Используя идеи К.Гаэса и Е.Смита, продемонстрировано, что национализм как идеология присутствует в любой нации, поскольку последняя представляет собой систему социального действия, организованную в соответствии с культурной системой, которая структурирована вокруг стержневой доктрины национализма. Понятие "стержневая доктрина национализма" было введено Е.Смитом для обозначения ряда утверждений, имеющих во всех националистических идеологиях. В статье также представлены особенности формирования / возрождения национальной идентичности в постсоветском украинском обществе сквозь призму взаимоотношений национальной идентичности и национализма как идеологии. В частности, проанализирована динамика распространения националистических идентичностей в Донецке в период с 1994 по 2010 г., а также обнаружены два вида националистической идентичности: явная и латентная. Последняя характеризуется наличием националистических установок, которые характерны явному типу националистической идентичности, но в ней отсутствует идентификация с такой социальной группой как националисты. Поэтому в статье предложена гипотеза о существовании радикального политического национализма в Донецке.

Article offers the concept of a nation, which combines the notion of national identity and nationalism as an ideology. Using ideas of C. Hayes and A. Smith, it is shown that nationalism as an ideology is present in any nation, since the latter is a system of social action, organized around the cultural system, which is structured around a core doctrine of nationalism. The concept of "core doctrine of nationalism" was introduced by A. Smith to designate a number of statements that are present in all the nationalistic ideologies. Peculiarities of formation/revival of national identity in post-Soviet Ukrainian society through the prism of the relationship of national identity and nationalism as an ideology are offered. The dynamics of the spread of nationalist identities in Donetsk for the period from 1994 to 2010 have been analyzed. And author has determined two types of nationalist identity: explicit and latent. The latter is characterized by the presence of nationalist attitudes that are inherent to the explicit type of nationalist identity, but without identification with the social group of nationalists. Hypothesis about existence of radical political nationalism in Donetsk has been offered in article.

Ключові слова: національна ідентичність, націоналізм, нація.

Поняття "націоналізм" має два визначення в соціо-гуманітарних науках. По-перше, це ідеологія, тобто система ідей та уявлень про довколишню дійсність. По-друге, це політичний

¹ Стаття написана в серпні 2013 р.

рух, спрямований на реалізацію положень націоналізму як ідеології [Касьянов, 1999: с. 132–139]. Відповідно до цих двох визначень, існує своєрідне розмежування між політологією, історією та соціологією у вивченні націоналізму. Націоналізм як політичний рух вивчають всі три науки, але от націоналізм як ідеологія досліджується переважно в межах політології та історії. Відповідно, існує теоретична лакуна у соціологічних студіях націоналістичної ідеології. Проте вона є цілком невиправданою, а тому в цій статті буде розглянуто теоретичний концепт національної ідентичності, який включає в себе і націоналістичну ідеологію. Іншим завданням є розгляд динаміки поширення/згорання української національної ідентичності в м. Донецьк відповідно до представленого концепту. Останнє завдання дозволить вказати на певні регіональні відмінності, які є перешкодою для формування спільної української національної ідентичності в межах українського суспільства.

Націоналізм як ідеологія є не просто твердженнями *про* дійсність, оскільки таке формулювання передбачає, що націоналізм лише *відображає* реальність, а тому є вторинним щодо неї. Насправді, будь-яка ідеологія також *створює* соціальну реальність. Тому в цьому випадку найбільш доцільним є використати поняття “елективна подібність”, запроваджене М. Вебером для пояснення взаємозв'язку між соціальною реальністю та релігійними доктринами: останні становлять певну множину, з якої відбираються ті доктрини, які відповідають соціальній реальності, проте після цього доктрина починає впливати на дії людей, чим змінює соціальну реальність [Бергер, 2004: с. 374].

Якщо застосувати ці міркування щодо націоналізму, то виникає питання: з яким саме аспектом соціальної реальності пов'язаний націоналізм як ідеологія? Перш за все, йдеться про національну ідентичність, адже націоналізм описує те, що з перспективи самої ідеології можна було б назвати “національна реальність”, тобто стан та перспективи існування нації. Відтак, націоналізм має стосунок до національної ідентичності як явища, що конститує існування нації¹. Це означає, що дисциплінарний поділ між політологією та соціологією в плані вивчення націоналізму як ідеології та національної ідентичності є штучним та хибним, оскільки приховує тісний зв'язок між цими явищами.

Щоправда, цей зв'язок не уникнув уваги низки дослідників, що вивчали нації та націоналізми. Перш за все, варто згадати роботи К. Гаєса, який вважав, що кожна національна ідентичність підтримується завдяки існуванню таких систем ідей як національна теологія та національна міфологія [Hayes, 1926]. Національна теологія є тотожною поняттю націоналізм як ідеологія², оскільки її К. Гаєс розуміє як “більш чи менш систематизований корпус офіційних положень (doctrines), ... які відображають “Геній” народу і становлять сукупність порад (guide) щодо національного поведінки” [Hayes, 1926: с. 109]. Спрощення цих положень авторами підручників, журналістами, ораторами та публіцистами спричинює те, що “націоналістична теологія інтелектуалів стає національною міфологією (тобто системою міфів – С. Д.) для мас” [Hayes, 1926: с. 110]. Отже, згідно з К. Гаєсом, основою національної ідентичності є націоналізм, який, щоправда, пов'язаний з нею не напругу, а за посередництвом національних міфів, які є певним спрощеним і більш образним викладом абстрактних тез націоналістичної теології, тобто націоналістичної ідеології.

Згадані міркування К. Гаєса було розвинуто нами в кількох статтях [Судин, 2011], [Судин, 2012]. Зокрема, опираючись на ідеї Т. Парсонса про суспільство як систему соціальної дії, нами було запропоновано наступне визначення поняття “нація” – це система соціальної дії, організованої відповідно до культурної системи, котра структурована навколо *стрижневої доктрини націоналізму* [Судин, 2011]³. Останнє поняття було запроваджене Е. Смітом на

¹ Ця теза є очевидною, якщо пригадати визначення нації, запропоноване Б. Андерсоном: нація – це “уявлена політична спільнота – при тому уявлена як генетично обмежена і суверенна” [Андерсон, 2001: с. 22]. Відтак, механізм уявлювання передбачає, що індивід усвідомлює існування певної спільності між собою та низкою інших людей, про існування яких він/вона може лише здогадуватися. Ключовим моментом в цьому визначенні є ототожнення нації та національної ідентичності, оскільки існування першої без другої не є можливим.

² Ми можемо припустити, що К. Гаєс вжив поняття “національна теологія” замість “націоналізм” саме через те, що останнє поняття в 1920-х рр., коли він сформулював власну концепцію, більше асоціювалося з політичним рухом, а не ідеологією. Аналогічна ситуація, але вже з відмінним від сучасного трактуванням поняття “нація”, трапилася з Ф. Знанецьким, який змушений був використовувати поняття “nationality” на позначення нації, оскільки “nation” в першій пол. ХХ ст. означало “державна” [Znaniecki, 1952].

³ Зокрема, нами було показано, що згадане трактування нації імпліцитно присутнє у працях всіх провідних дослідників національної ідентичності – Б. Андерсона, Е. Гелнера, Е. Сміта [Судин, 2011]. Цікаво, що вчені, які опираються на теорію П. Бурдьє також наголошують на важливості вивчення націоналізму для розуміння національної ідентичності. Зокрема, до таких дослідників належить К. Калхун та Р. Брубейкер. Останньому навіть належить поняття “націоналізм без націй”, яким він

позначення ідей, які є спільними для всіх націоналістичних рухів [Сміт, 2006]. Стрижнева доктрина складається з наступних тверджень: “1) світ поділений на нації, кожна з яких зі своїм власним характером, історією й долею; 2) нація – єдине джерело політичної влади; 3) лояльність до нації не бере до уваги решти лояльностей; 4) щоб бути вільним, кожен індивід повинен належати до нації; 5) кожна нація потребує повного самовиразу і автономії; 6) загальний мир і правосуддя потребують світу автономних держав” [Сміт, 2004: с. 28].

Використання ідеї Е. Сміта є дуже плідним для кращого розуміння національної ідентичності. По-перше, вона дозволяє пояснити співіснування різних типів національної ідентичності в межах однієї нації. Оскільки стрижнева доктрина має дуже загальний характер, то вона потребує специфікації в конкретних соціальних контекстах та середовищах¹. По-друге, вона дозволяє пов'язати між собою явища націоналізму як ідеології та національної ідентичності. Також важливо відзначити, що саме такий концепт нації є плідним при вивченні українського суспільства.

Процеси формування модерної української нації, які розпочалися в ХІХ ст., не були перервані з утворенням СРСР, але набули більш амбівалентного характеру. Ця амбівалентність полягала в одночасному визнанні і запереченні факту існування національних ідентичностей у громадян Радянського Союзу. З одного боку, існували національні територіальні утворення, а також обов'язковість зазначення своєї національності громадянами СРСР в низці офіційних документів. А з іншого, декларування своєї національної ідентичності та її відстоювання переслідувалися владою як прояви “буржуазного націоналізму”². Останнє заслуговує на особливу увагу дослідників, адже поняття “буржуазний націоналізм” є надмірним, адже прикметник “буржуазний” в цьому випадку є просто оцінкою, а не засобом класифікації: поняття “соціалістичний націоналізм” ніколи не використовувалося в радянському дискурсі, оскільки націоналізм сам по собі вважався негативним явищем. Відтак, слово “буржуазний” використовувалося з метою включення націоналізму до ознак/характеристик капіталістичних суспільств, яким протиставлялися соціалістичні. Відтак, в українському суспільстві поняття націоналізму набуло значною мірою негативного забарвлення³. Якщо врахувати, що націоналізм та національна ідентичність є тісно пов'язаними між собою, то негативні конотації щодо першого поняття не сприяють формуванню національної ідентичності в сучасному українському суспільстві.

Повертаючись до концептуалізації зв'язку між національною ідентичністю та націоналізмом, слід скористатися протиставленням спільноти та суспільства в трактуванні Т. Парсонса. Згідно з ним, спільнота – це сукупність акторів, які мають конформне ставлення до ціннісних стандартів на основі моральних зобов'язань щодо їхнього дотримання: акторам, що належать до спільноти, притаманне “визнання цих спільних ціннісних моделей, почуття відповідальності стосовно виконання своїх обов'язків” [Парсонс, 2002: с. 113]. Хоча сам Т. Парсонс у всіх своїх працях вважав націю спільнотою, ми можемо припустити й існування нації як суспільства, де індивіди не об'єднані глибоко інтерналізованими моральними зобов'язаннями щодо нації. Останнє відповідає трактуванню нації, запропонованому Р. Брубейкером, яке звучить як “нація як подія”, тобто як дискурсивне утворення, що реалізується в конкретних ситуаціях через конкретні практики [Брубейкер, 2006: с. 31]. Відтак, нація більшість свого часу існує в “прихованому” стані, але актуалізується в певних ситуаціях. Саме такою є нація як суспільство. Відтак, люди, які постійно мають високий рівень моральних зобов'язань щодо власної нації, творять націю як спільноту. Саме їм в масовій свідомості приписують ярлик “націоналіст”. Це знімає радикальне протиставлення національної ідентичності та націоналізму як політичного руху: націоналісти – це люди, що мають високий рівень моральних зобов'язань перед нацією, який підтримується на

описує стан національної ідентичності. В цьому випадку йдеться про застосування ідей П. Бурдьє, що соціальні класи є наслідком діяльності агентів, які є “репрезентантами” цього класу [Бурдьє, 1993: с. 53–98], до вивчення національної ідентичності.

¹ Е. Сміт не вживає поняття специфікації, запровадженого Т. Парсонсом та активно використовуваним Дж. Александером для опису сучасних суспільств [Alexander, 1988: с. 153-155], але говорить про існування допоміжних теорій, які спрямовані на конкретизацію основних положень стрижневої доктрини і які “закорінені у прагненнях і місцевих особливостях конкретних рухів і груп” [Сміт, 2006: с. 115].

² Серед основних досліджень, присвячених цій проблемі, відзначимо роботи С. Єкельчика “Імперія пам'яті” [Єкельчик, 2008] про місце націй в політичному дискурсі СРСР за часів Сталіна, Р. Брубейкера “Переобрамлений націоналізм” [Брубейкер, 2006], де розглянуто амбівалентність політики національної ідентичності в СРСР в період з 1960-х рр. по 1980-і рр., а також Б. Кравченка “Соціальні зміни та національна самосвідомість в Україні ХХ ст.” [Кравченко, 1997], в якій простежено розвиток української національної ідентичності та радянської політики щодо неї до 1972 р.

³ Звісно, слід враховувати і регіональну специфіку українського суспільства. Проте у випадку Донецька вказані вище міркування є цілком коректними.

стабільному рівні протягом тривалого часу, що і становить їх відмінність від інших акторів, що мають нижчий рівень моральних зобов'язань. Проте цілком можливий перехід актора від однієї групи до іншої.

Отже, у випадку розвитку українського суспільства після 1991 р., коли радянський дискурс було змінено на національний, особливий інтерес становлять саме ті люди, як ідентифікують себе з українськими націоналістами: збільшення їх частки свідчатиме про поширення національної ідентичності. Для виявлення цих тенденцій ми проаналізуємо дані 4 хвиль опитування “Львів–Донецьк: порівняльний аналіз ієрархії громадянських лояльностей та групових ідентичностей” за 1994, 1999, 2004, 2010¹ рр. В перших трьох хвилях вибірка була двоступеневою гніздовою (в ролі гнізд виступали виборчі дільниці, в межах яких проводився відбір респондентів за списками виборців), проте в останній хвилі вибірка була квотною, оскільки незадовго до початку опитування було змінено виборче законодавство, а тому виявилось неможливим використовувати списки виборців для конструювання вибіркової сукупності. Вибіркова сукупність в кожному з міст становила:

Таблиця 1

**Розмір вибірових сукупностей для м. Львова та м. Донецька
в опитуванні “Львів–Донецьк: порівняльний аналіз ієрархії громадянських
лояльностей та групових ідентичностей”
(1994–2010 рр.)**

Рік опитування	Місто	
	Львів	Донецьк
1994	391	430
1999	402	400
2004	400	400
2010	400	400

Для вирішення поставленої в статті задачі було проаналізовано відповіді респондентів з Донецька на питання, які стосувалися націоналістичної ідентичності, а також підтримки низки тез про націю та національну державу. Точні формулювання запитань та варіантів відповідей ми наведемо у відповідних частинах статті.

Перш за все оцінимо уявлення донеччан про рівень націоналістичності власного регіону та західного регіону. Хоча в опитуванні питання з таким формулюванням не задавали респондентам, ми вирішили розрахувати цю оцінку в непрямий спосіб. По-перше, в анкеті було лише два питання про уявлення респондентів про мешканців західних та східних регіонів України (щоправда, в опитуванні їх було названо західними та східними українцями), які стосувалися політичних та культурних зв'язків між Україною та Росією [Сусак, 2006: с. 311]. Крім того, респондентів просили оцінити, наскільки багато вони мають спільного з представниками різноманітних соціальних груп, серед яких фігурували і українські націоналісти. Точне формулювання запитання наступне: “Наше суспільство складається з різних груп людей. Кожна людина може мати дуже багато спільного з одними групами і дуже мало – з іншими. Нижче представлено список різних соціальних груп. Мені б хотілося дізнатися щодо кожної з цих груп, як багато спільного Ви маєте з їхніми ідеями, інтересами їхніми поглядами на різні події: багато спільного, дещо, дуже мало спільного або нічого спільного”. Наведену тут шкалу ми перекодували в дихотомічну, де варіанти “багато спільного” та “дкщо спільного” позначали наявність спільності, а варіанти “дуже мало спільного та нічого спільного” – відсутність спільності. У всіх подальших аналізах використовувалося це питання у дихотомічній формі.

Після цього нами було проведено дискримінантний аналіз², де обидві змінні, які стосувались уявлень *респондентів* про культурні та політичні зв'язки між Україною та Росією,

¹ В 2010 р. опитування проводилося вже в п'яти містах (Львів, Донецьк, Київ, Житомир, Херсон), відповідно, назву дослідження було змінено на “Львів–Донецьк–Київ–Житомир–Херсон: порівняльний аналіз ієрархії громадянських лояльностей та групових ідентичностей”.

² Ми задали однакові апріорні імовірності для обох варіантів відповіді (тобто 0,5), оскільки у випадку проведення дискримінантного аналізу з апріорними імовірностями, які обчислювалися на основі вибірових частот, точність передбачення різко зменшувалася. В подальшому в цій статті ми використовували саме цей варіант дискримінантного аналізу. Причина цього криється в тому, що частка респондентів, які мали певну спільність з українськими націоналістами, в м. Донецьку була не більша 10%, а тому хибна класифікація цих 10% мала незначний внесок до загальної функції втрат, через що часом до категорії “люди, що мають певну спільність з українськими націоналістами” не потрапляв жоден респондент – їх всіх було зараховано до людей, що не мають спільностей з українськими

були незалежними, а *респондентове* відчуття спільності з українськими націоналістами – залежною змінною. Мета аналізу була відібрати хоча б одну з цих незалежних змінних, яка б була достатньою основою для дискримінантної функції. В такий спосіб ми мали б дискримінантну функцію, яка б дозволяла прогнозувати відчуття спільності респондента з українськими націоналістами, на основі змінної про уявлення респондента про міру спільності між Україною і Росією. Використовуючи цю дискримінантну функцію, ми можемо спрогнозувати уявлення респондента про спільність з українськими націоналістами мешканців власного регіону та мешканців західних областей України.

Виявилось, що лише одна змінна може слугувати для дискримінантної функції: питання про культурні зв'язки між Україною та Росією. Формулювання цього питання є наступним: *“Люди не завжди погоджуються щодо історичних і культурних традицій України і Росії. Деякі з них говорять, що українці і росіяни мають зовсім відмінні історію, культуру і мову. Вони займають позицію 1 на цій шкалі. Інші доводять, що українці і росіяни мають однакою в своїй основі історію, культуру і мову, і вони займають позицію 7 на цій шкалі”*. Відповідно, до нього було задано три запитання:

1. Яка позиція на шкалі відповідає Вашій думці, чи Ви не задумувались над цим?
2. Де б Ви розмістили більшість східних українців на цій шкалі?
3. Де б Ви розмістили більшість західних українців на цій шкалі?

Отже, як ми вже зазначали раніше: маючи дискримінантну функцію, яка дозволяє прогнозувати міру спільності респондента з українськими націоналістами на основі питання №1, ми можемо підставити в цю функцію значення змінних №2 та №3 і отримати уявлення респондента про міру спільності більшості східних та західних українців з українськими націоналістами. Дискримінантну функцію на основі питання про міру культурної подібності України та Росії було вдало побудовано для всіх чотирьох хвиль опитування¹: у всіх випадках коефіцієнти дискримінантної функції були статистично значимими, а точність прогнозу становила 77,7%, 67,9%, 74,9% для 1994, 1999, та 2004 рр. відповідно².

Відповідно, уявлення респондентів про міру націоналістичності населення свого та західного регіону України представлені в Табл. 2.

Таблиця 2

**Частка респондентів з м. Донецьк,
які вважають більшість західних та східних українців такими,
що мають певну спільність з українськими націоналістами**

№	Твердження	1994		1999		2004	
		%	n	%	n	%	n
1.	більшість східних українців мають певну спільність з українськими націоналістами	18	394	26,4	368	19,6	331
2.	більшість західних українців мають певну спільність з українськими націоналістами	81,8	373	93,2	324	95,7	302

Якщо застосувати метод регресійного аналізу для частот, описаний Дж. Флейсом [Флейс, 1989: с. 155–159], то виявиться, що у випадку оцінок респондентами міри подібності до українських націоналістів східних українців, отримані дані не можуть бути коректно описані з допомогою лінійної регресії, а також відмінність коефіцієнта лінійної регресії від нуля в такому випадку є статистично незначимою³. Тобто маємо справу з певними коливаннями, коли оцінка рівня націоналістичності власного регіону коливається з часом.

Втім, ми маємо дані лише до 2004 р., а, як буде показано нижче, в 2004 р. частка людей, що ідентифікувала себе з українськими націоналістами, або поділяла їхні переконання, різко впала, проте знову зросла в 2010 р. Такий спад можна пояснити політичним протистоянням 2004 р., коли поняття “націоналізм” асоціювалося з поняттям “фашизм” в передвиборчій агітації одного з кандидатів в президенти України. Відтак, саме це могло спричинити і зниження частки осіб, що вважають мешканців свого регіону українськими націоналістами. Опосередкованим аргументом на користь такого припущення є результати тесту знаків (*sign*)

націоналістами. Така ситуація розглядалася нами як незадовільна, а тому ми використали дискримінантний аналіз, де апріорні імовірності були рівні 0,5 для обох варіантів відповіді.

¹ Див. Додаток 1.

² У 2010 р. питання щодо уявлень респондентів про те, як оцінюють міру культурно історичної подібності між Україною та Росією мешканці західних та східних регіонів України не задавалося.

³ Рівняння регресії є наступним: $p_i = -3,878 + 0,002 \times i$ (i – рік проведення опитування). $\chi^2_{\text{lin}}=8,39$ ($df=1$; $p \approx 0$), $\chi^2_{\text{slope}}=0,45$ ($df=1$; $p=0,5$).

test) для змінних, що описують міру спільності з українськими самого респондента та його уявлення про міру спільності з українськими націоналістами мешканців східних регіонів України¹. Отже, для опитувань 1994 та 1999 рр. відмінності не є статистично значимими, але для 2004 р. відмінність є статистично значимою на рівні 0,05², причому респонденти вважають мешканців свого регіону більш націоналістичними, ніж себе самих. Отриманий результат ми можемо пояснити як небажання людей визнавати свою прихильність до українського націоналізму, а тому у відповідях інтерв'юєру вони займають позицію, яка робить їх менш націоналістичними, аніж насправді, тобто щодо рівня націоналістичності регіону.

Але у випадку з уявленнями про мешканців західних регіонів України можемо констатувати помірковані відхилення від лінійності, а також статистичну значимість відмінності коефіцієнта регресії від нуля. Отже, з часом зростає частка донеччан, що вважають мешканців західного регіону українськими націоналістами³. Хоча ми можемо припустити, що зростання оцінки націоналістичності мешканців західних регіонів в 2004 р. можна пояснити напруженою політичною ситуацією, а тому, насправді, рівень оцінки націоналістичності мешканців західних регіонів стабілізувався в кін. 1990-х – поч. 2000-х рр. Втім, однозначних аргументів на користь цієї тези немає.

Наступним кроком в аналізі було виявити міру поширення українських націоналістичних переконань та ідентичності серед мешканців м. Донецька. Попри те, що респонденти мали змогу задекларувати наявність націоналістичної самоідентифікації (питання про міру подібності до українських націоналістів, повне формулювання якого наведено вище), результати статистичного аналізу, наведеного вище, спонукали нас до формулювання припущення, що низка респондентів приховують власну націоналістичну ідентичність. Можна сформулювати дві причини такого можливого стану справ. По-перше, поняття “націоналізм” в масовій свідомості донеччан міцно асоціюється з поняттям “фашизм” чи “нацизм”, а тому вони просто уникають ідентифікації себе з поняттям, хоча в них наявні націоналістичні настанови та переконання. Таких індивідів можна назвати *латентними націоналістами*, оскільки за настановами вони є українськими націоналістами, але не ідентифікують себе з цієї соціальною групою. По-друге, індивіди можуть відмовлятися ідентифікувати себе з українськими націоналістами, оскільки останні асоціюються в них з етнічним націоналізмом, а не політичним.

Зупинимось детальніше на класифікаціях націоналізмів. В межах *nationalism studies* виділяють два види націоналізму, які мають наступні назви:

- політичний або територіальний;
- етнічний або культурний.

Перший вид передбачає, що членами нації можуть бути всі індивіди, які мають громадянство національної держави, або ж готові діяти на благо своєї нації, незалежно від свого культурного походження. Натомість етнічний/культурний вид націоналізму припускає, що членами нації можуть бути люди, які мають відповідне етнічне походження⁴. Щоправда, згадана типологія також використовує дихотомію “радикальність–поміркованість”, асоціюючи політичний націоналізм з поміркованістю, а етнічний – з радикальністю. Логічні аргументи на користь таких асоціацій є, адже політичний націоналізм передбачає визнання національної

¹ Для цього було використано значення, отримані на основі дискримінантної функції. У випадку з оцінкою респондентом міри власної подібності до українських націоналістів ми могли б скористатися оригінальною змінною, проте ми вирішили скористатися оцінкою з наступних причин. Оскільки значення, отримані на основі дискримінантної функції, не співпадають на 100% з оригінальними значеннями, то ми маємо справу з помилкою класифікації. Очевидно, такі самі помилки виникатимуть і при розрахунку частки респондентів, які вважають більшість мешканців свого регіону українськими націоналістами. Оскільки обидві групи помилок мають випадковий характер, то ми можемо припустити, що при порівнянні двох оцінок ці дві групи помилок будуть взаємо гаситись. Відповідно, якщо результат парного порівняння буде статистично значимим, то ми можемо з більшої імовірністю припускати, що йдеться про відмінність між ідентичністю респондента та його уявленнями про ідентичність більшості мешканців регіону, а не про артефакт аналізу через наявність помилок класифікації в одній змінній та їх відсутність в іншій.

² $n=328$, кількість зв'язаних рангів – 287, кількість випадків, де респондент вважає себе подібним до українських націоналістів, але вважає, що більшість мешканців регіону не є подібними до них – 12, кількість випадків, де респондент не вважає себе подібним до українських націоналістів, але вважає, що більшість мешканців регіону є подібними до них – 29, а тому $p=0,012$.

³ Рівняння регресії є наступним: $p_i = -27,496 + 0,014 \times i$ (i – рік проведення опитування). $\chi^2_{in}=4,67$ ($df=1$; $p=0,03$), $\chi^2_{slope}=36,58$ ($df=1$; $p \approx 0$).

⁴ Цікаво, що згадана типологія націоналізмів перегукується з типологіями націй [Шнаппер, 2007], [Брубейкер, 2006]. Це опосередковано підтверджує коректність розробленого нами концепту нації, який пов'язує національну ідентичність та націоналізм.

ідентичності за всіма індивідами, незалежно від їх культури, а от етнічний часто вимагає очищення нації від культурно чужорідних елементів [Брубейкер, 2006].

Проте згадана типологія має низку недоліків, частина з яких є важливою для подальшого викладу. Протиставлення політичного та культурного не має сенсу з кількох причин. Адже будь-яка нація прагне до політичного самовизначення, а тому говорити про політичний та культурний націоналізм в такому сенсі безглуздо. Крім того, навіть територіальні націоналізми передбачають існування певної культури, що цементує існування нації [Гібернау, 2012]. Відтак, політичні нації в будь-якому випадку змушені оприятися на культуру¹, а етнічні – прагнуть до політичної реалізації. Ми вважаємо, що більш виправданою є класифікація типів національної ідентичності на основі критерію “аскриптивність–досягнення”², причому цей критерій є ортогональним щодо критерію “територіальне–культурне”, адже політичний варіант національної ідентичності може бути як досягнутим, так і набути (індивід при народженні отримав громадянство чи народився на території національної держави), а етнічний – не лише набути, але і досягнути, якщо індивід свідомо вивчає культуру нації, до якої прагне належати. Втім, саме такі асоціації політичного та досягнутого і етнічного та набутого є тією сполучною ланкою, які дозволяють зробити перехід до радикального та поміркованого. Саме через наголошення на критерії набутої існує переконання, що етнічні націоналізми є більш радикальними, адже припускають існування істинних членів нації, які отримують свій статус завдяки набутих ознакам, а тому формують закриту спільноту. Відтак, такий націоналізм спрямований на очищення нації від чужорідних елементів. А політичний націоналізм постійно відкритий до припливу нових членів, які можуть інтегруватися в національну спільноту. Цікаво, що згадана тенденція була яскраво підмічена М. Біллігом, який зауважив, що в 1990-х рр. в західних наукових колах вважалося, що націоналізм як такий є лише “гарячим”, тобто радикальним, оскільки існує лише його етнічна форма. Втім, дослідження того ж таки М. Білліга показали, що навіть західні політичні націоналізми є “гарячими” в своїй риторичі [Billig, 2008]. Загалом, цей результат також є сподіваним, адже як ми показали вище, жодного безпосереднього зв'язку між соціальним радикалізмом та одним із видів націоналізму не існує. Він опосередковується за допомогою сполучної ланки: приписування етнічному націоналізму наголосу на аскриптивних ознаках, а політичному – на діяльнісних.

Опираючись на ці міркування, розглянемо ситуацію з українським націоналізмом в м. Донецьку. Для цього ми вирішили здійснити дискримінантний аналіз, де в ролі предикторних змінних виступали питання про згоду з твердженнями “Україна тільки для українців” та “Я майже завжди відчуваю гордість, коли бачу український синьо-жовтий прапор”³. Показниковою змінною була ідентифікація з українськими націоналістами (змінна з дихотомічною шкалою). Для всіх чотирьох хвиль опитування отримана дискримінантна функція є коректною (коефіцієнти статистично значимі, а точність прогнозу не нижча 70%)⁴.

Результати дискримінантного аналізу виявили цікаву закономірність: в усіх чотирьох хвилях опитування існує значна частка респондентів, які за своїми настановами є близькими до українських націоналістів, але не вважають себе українськими націоналістами⁵.

¹ Згаданий висновок є тривіальним, адже випливає із запропонованого нами визначення поняття “нація”, проте ми його наводимо, щоб показати неспроможність поданої вище типології націй та націоналізмів.

² Результати емпіричних досліджень підтверджують зроблений нами висновок: критерії, які індивіди вважають ключовими для того, щоб мати національну ідентичність, розпадаються на дві групи по осі “аскриптивність–досягнення”, а не “політичне–етнічне” [Судин, 2013].

³ Щодо обох тверджень респонденти повинні були висловити рівень своєї згоди чи незгоди, послуговуючись 5-бальною шкалою, де “1” позначає “повністю погоджуюсь”, а “5” – “повністю не погоджуюсь”.

Ми обрали саме ці два запитання, оскільки перше вимірює рівень націоналістичних настанов, а друге – рівень національної самоідентифікації.

⁴ Див. Додаток 2.

⁵ В цьому випадку не йдеться про помилку класифікації, оскільки частка респондентів, які вважають себе українськими націоналістами, але не виявляють націоналістичних настанов, є дуже малою (стабільно 7–8 респондентів). Тобто у випадку не-націоналістів дискримінантна функція дозволяє дуже точно їх класифікувати. А от у випадку з націоналістами отримуємо неточність в класифікації: на основі значень дискримінантної функції частина респондентів є націоналістами, хоча вони самі себе такими не вважають.

Таблиця 3.1

**Двомірний розподіл результатів дискримінантного аналізу
та відповідей на питання про націоналістичну ідентичність
(м. Донецьк, 1994 р.)**

		Класифіковані як українські націоналісти	
		так	ні
Декларують ідентичність українського націоналіста	так	11	3
	ні	85	300

Таблиця 3.2

**Двомірний розподіл результатів дискримінантного аналізу
та відповідей на питання про націоналістичну ідентичність
(м. Донецьк, 1999 р.)**

		Класифіковані як українські націоналісти	
		так	ні
Декларують ідентичність українського націоналіста	так	20	8
	ні	126	214

Таблиця 3.3

**Двомірний розподіл результатів дискримінантного аналізу
та відповідей на питання про націоналістичну ідентичність
(м. Донецьк, 2004 р.)**

		Класифіковані як українські націоналісти	
		так	ні
Декларують ідентичність українського націоналіста	так	11	7
	ні	59	272

Таблиця 3.4

**Двомірний розподіл результатів дискримінантного аналізу
та відповідей на питання про націоналістичну ідентичність
(м. Донецьк, 2010 р.)**

		Класифіковані як українські націоналісти	
		так	ні
Декларують ідентичність українського націоналіста	так	19	7
	ні	156	191

Отримані результати дискримінантного аналізу дозволяють підтвердити зроблені припущення про існування латентних націоналістів, тобто людей, настанови яких є націоналістичними, хоча самі вони не ідентифікують себе з українськими націоналістами. Отже, ми можемо отримати такі три типи індивідів відповідно до їхніх настанов та декларації ідентичності українського націоналіста.

Таблиця 4

**Схема класифікації респондентів
відповідно до рівня націоналістичних настанов та
націоналістичної ідентичності**

		Націоналістична ідентичність	
		так	ні
Націоналістичні настанови	так	явні націоналісти	латентні націоналісти
	ні	фальшиві націоналісти ¹	не-націоналісти

Відповідно до цієї схеми, було отримано такий частотний розподіл для всіх чотирьох хвиль опитування.

Таблиця 5

**Частотний та відсотковий розподіл респондентів
відповідно до їх націоналістичних практик та ідентичностей**

№	Тип практик та ідентичностей	1994		1999		2004		2010	
		п	%	п	%	п	%	п	%
1.	Явні націоналісти	11	2,76	20	5,43	11	3,15	19	5,09
2.	Латентні націоналісти	85	21,3	126	34,24	59	16,91	156	41,82
3.	Не-націоналісти	300	75,19	214	58,15	272	77,94	191	51,21
4.	Фальшиві націоналісти	3	0,75	8	2,17	7	2,01	7	1,88
ВСЬОГО		399	100	368	100	349	100	373	100

Спершу ми об'єднали частку осіб, що є явними націоналістами, та осіб, що є латентними націоналістами. Проте сумарні дані не надаються до опису лінійною регресією², оскільки зростаючий лінійний тренд порушують дані за 2004 р., проте навіть якщо виключити дані за цей рік з аналізу, то отримані дані все одно не апроксимуються прямою регресії³. Щоправда у всіх випадках коефіцієнти регресії є відмінними від нуля на статистично значимому рівні. Втім, якщо аналізувати тенденції лише для латентних націоналістів, то у випадку виключення даних за 2004 р. отримуємо лінію регресії, яка задовільно апроксимує дані: відхилення від лінійності присутнє, але незначне⁴. Отже, ми бачимо, що частка латентних націоналістів лінійно зростає протягом періоду 1994–2010 рр. (за виключенням 2004 р., коли політична агітація вплинула на настанови та ідентичності донеччан). Натомість частка явних націоналістів є стабільною⁵. Отже, ми можемо констатувати, що на рівні настанов серед донеччан зростає частка людей, що є близькими до українських націоналістів. Проте частка явних українських націоналістів, які ідентифікують себе з українськими націоналістами, залишається стабільно низькою, що свідчить про тривкість негативних конотацій поняття “націоналізм”, через що націоналістична ідентичність не поширюється серед донеччан.

Отримані результати засвідчують, що в м. Донецьку зростає частка людей, які поділяють націоналістичні настанови, проте частка людей, які вважають себе націоналістами залишається на низькому рівні, причому є відносно стабільною. Як уже було вказано вище, основною причиною є негативне ставлення до самого поняття “націоналізм”. Причому, це ставлення супроводжується уявленням, що українські націоналісти негативно ставляться до російської культури: це засвідчили результати першого дискримінантного аналізу, завдяки якому було виявлено, що відповіді на питання про оцінку респондентом спільності культури та історії України та Росії є достатньою підставою для прогнозування *явної* націоналістичної ідентичності, але не дозволяють передбачити *латентну* націоналістичну ідентичність. Очевидно, ми можемо припустити, що у випадку явних націоналістів йдеться про наголошення на важливості етнічних компонентів національної ідентичності, водночас латентні націоналісти не надають такого значення цим компонентам ідентичності.

¹ Цю групу респондентів було виключено з подальшого аналізу, тим більше, що її чисельність не перевищує 7-8 респондентів у всіх чотирьох хвилях опитування.

² Рівняння регресії є наступним: $p_i = -19,542 + 0,01x_i$ (i – рік проведення опитування). $\chi^2_{lin}=57,1$ ($df=2$; $p\approx 0$), $\chi^2_{slope}=24,11$ ($df=1$; $p\approx 0$).

³ Рівняння регресії є наступним: $p_i = -25,957 + 0,013x_i$ (i – рік проведення опитування). $\chi^2_{lin}=7,43$ ($df=1$; $p=0,01$), $\chi^2_{slope}=38,21$ ($df=1$; $p\approx 0$).

⁴ Рівняння регресії є наступним: $p_i = -23,604 + 0,012x_i$ (i – рік проведення опитування). $\chi^2_{lin}=4,69$ ($df=1$; $p=0,03$), $\chi^2_{slope}=33,54$ ($df=1$; $p\approx 0$).

⁵ Рівняння регресії є наступним: $p_i = -2,354 + 0,001x_i$ (i – рік проведення опитування). $\chi^2_{lin}=2,16$ ($df=1$; $p=0,142$), $\chi^2_{slope}=1,75$ ($df=1$; $p=0,185$).

Парадоксальним є висновок, який можна зробити на основі обох дискримінантних аналізів: латентні націоналісти мають радикальні настанови (погоджуються з твердженням “Україна тільки для українців” на рівні з явними націоналістами¹), проте відкидають етнічні компоненти націоналізму. Отже, наразі ми можемо висловити гіпотезу, що в м. Донецьк існує значна частина населення, яка схильна до радикального політичного націоналізму. Як ми показували вище, асоціація лише етнічного націоналізму з радикалізмом не є виправданою і логічно обґрунтованою. Отриманий результат аналізу даних дослідження “Львів–Донецьк” за період з 1994 по 2010 рр. підтверджує зроблене нами припущення. Відтак, метою подальшого дослідження є 1) виявити настанови, уявлення, цінності, які розділяють явних та латентних націоналістів; 2) з’ясувати, якими є уявлення про суть української нації в латентних націоналістів, аби підтвердити чи спростувати припущення про існування в Україні радикального політичного націоналізму.

Додаток 1

Результати дискримінантного аналізу

Предикторна змінна: історико-культурна спільність України та Росії.

Показникова змінна: ідентифікація з українськими націоналістами.

1994 р.

λ Уїлкса = 0,968 ($\chi^2=13,31$, $df=1$, $p\approx 0$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,179.

Власне значення: 0,033.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: $-0,967$
- відсутня націоналістична ідентичність: $0,034$

Дискримінантна функція: $d = -4,828 + 0,783x$

1999 р.

λ Уїлкса = 0,981 ($\chi^2=7,529$, $df=1$, $p=0,006$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,137.

Власне значення: 0,019.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: $-0,493$
- відсутня націоналістична ідентичність: $0,038$

Дискримінантна функція: $d = -3,622 + 0,626x$

2004 р.

λ Уїлкса = 0,93 ($\chi^2=25,991$, $df=1$, $p\approx 0$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,265.

Власне значення: 0,076.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: $-1,129$
- відсутня націоналістична ідентичність: $0,067$

Дискримінантна функція: $d = -3,548 + 0,637x$

2010 р.

λ Уїлкса = 0,943 ($\chi^2=22,069$, $df=1$, $p\approx 0$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,238.

Власне значення: 0,06.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: $-0,922$
- відсутня націоналістична ідентичність: $0,065$

Дискримінантна функція: $d = -3,486 + 0,647x$

Додаток 2

Результати дискримінантного аналізу

Предикторні змінні:

¹ Це впливає з результатів дискримінантного аналізу: латентні націоналісти та явні націоналісти є однією групою, якщо опиратися на відповідну дискримінантну функцію. Поділ на два види націоналістичної ідентичності було здійснено за допомогою співвіднесення результатів дискримінантного аналізу з відповідями респондентів про наявність/відсутність націоналістичної ідентичності (див. Табл. 4).

- рівень згоди з твердженням “Україна тільки для українців” (x_1);
- рівень згоди з твердженням “Я майже завжди відчуваю гордість, коли бачу український синьо-жовтий прапор” (x_2)

Показникова змінна: ідентифікація з українськими націоналістами.

1994 р.

λ Уїлкса = 0,941 ($\chi^2=23,873$, $df=2$, $p\approx 0$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,242.

Власне значення: 0,062.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: -1,304
- відсутня націоналістична ідентичність: 0,047

Дискримінантна функція: $d = -4,828 + 0,279x_1 + 0,956x_2$

1999 р.

λ Уїлкса = 0,969 ($\chi^2=11,657$, $df=2$, $p=0,003$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,177.

Власне значення: 0,032.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: -0,626
- відсутня націоналістична ідентичність: 0,052

Дискримінантна функція: $d = -3,572 + 0,448x_1 + 0,586x_2$

2004 р.

λ Уїлкса = 0,938 ($\chi^2=22,084$, $df=2$, $p\approx 0$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,249.

Власне значення: 0,066.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: -1,098
- відсутня націоналістична ідентичність: 0,06

Дискримінантна функція: $d = -3,817 + 0,674x_1 + 0,447x_2$

2010 р.

λ Уїлкса = 0,965 ($\chi^2=13,157$, $df=2$, $p=0,001$).

Коеф. канонічної кореляції: 0,187.

Власне значення: 0,036.

Значення центроїдів для значень показникової змінної:

- наявна націоналістична ідентичність: -0,693
- відсутня націоналістична ідентичність: 0,052

Дискримінантна функція: $d = -3,92 + 0,435x_1 + 0,692x_2$

Література

1. Alexander J. Three Models of Culture and Society Relations: Towards an Analysis of Watergate / Jeffrey C. Alexander // Alexander J. Action and its Environment: Towards a New Synthesis. – New York : Columbia University Press, 1988.
2. Billig M. Banalny nacjonalizm / Michael Billig. – Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008. – 365 s.
3. Hayes C.J.H. Essays on nationalism / Carlton J.H. Hayes. – New York : The Macmillan company, 1926. – 279 p.
4. Znaniecki F. Modern nationalities. A sociological study of how nationalities evolve / Florian Znaniecki. – Urbana : University of Illinois, 1952. – 196 p.
5. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження і поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – Київ : Критика, 2001. – 271 с.
6. Бергер П.Л. Социология: Биографический подход / Питер Л. Бергер, Бриджит Бергер // Личностно-ориентированная социология. – Москва : Академический Проект, 2004. – С. 23–396.
7. Брубейкер Р. Громадянська та етнічна нації у Франції та Німеччині / Роджерс Брубейкер // Націоналізм: Антологія. – Київ : Смолоскип, 2006. – С. 311–316.
8. Брубейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерс Брубейкер. – Львів : Кальварія, 2006. – 280 с.
9. Бурдьє П. Социология политики / Пьер Бурдьє. – Москва: Socio-Logos, 1993. – 336 с.

10. Гібернау М. Ідентичність націй / Монтсеррат Гібернау. – Київ : Темпора, 2012. – 304 с.
11. Екельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Екельчик. – Київ : Критика, 2008. – 303 с.
12. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / Георгій Касьянов. – Київ : Либідь, 1999. – 352 с.
13. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Богдан Кравченко. – Київ : Основи, 1997. – 423 с.
14. Парсонс Т. Соціальна система / Талкотт Парсонс // Парсонс Т. О соціальних системах / Под. ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского. – Москва : Академический Проект, 2002. – С. 73–520
15. Сміт Е.Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт. – Київ : К.І.С., 2004. – 170 с.
16. Сміт Е. Доктрина та її критики / Ентоні Сміт // Націоналізм: Антологія. – Київ : Смолоскип, 2006. – С. 104–118.
17. Судин Д. Національна ідентичність з функціоналістської перспективи: сутність та основні тези / Д.Ю. Судин // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 993. Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – Вип. 29. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2012. – С. 12–16.
18. Судин Д. Типи української національної ідентичності: апробація теоретичного концепту / Д.Ю. Судин // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 1045. Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – Вип. 30. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 41–47.
19. Судин Д. Феномен нації з перспективи функціонального підходу в соціології / Д.Ю. Судин // Український соціологічний журнал. – 2011. – № 1–2. – С. 9–13.
20. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. – Харків: Фоліо, 2007. – 223 с.